

Vrijheid en verdraagzaamheid - en verantwoordelijkheid?

W. van der Burg

Het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid is voor mij het meest kenmerkend remonstrantse in de Beginselverklaring. Dat een kerk geworteld is in het evangelie, en God wil vereren en dienen, is op zich - afgezien van nuances in formuleringen - niet zo bijzonder. Maar een kerk die vrijheid en verdraagzaamheid als beginsel kiest, dát is wel bijzonder. Kerken worden immers juist vaak geassocieerd met onverdraagzaamheid, met bekrompenheid en eng moralisme.

Dat de remonstranten vrijheid en verdraagzaamheid bepleiten, heeft natuurlijk te maken met onze ontstaansgeschiedenis. De godsdiensttwisten van begin zeventiende eeuw draaiden rond de menselijke vrijheid, maar ook rond de vraag of er binnen een kerk ruimte mag zijn voor meerdere opvattingen. De remonstranten waren zich daarbij meer dan anderen bewust van de gebrekkigheid en de voorlopigheid van iedere poging om geloof te verwoorden. Wie dat erkent, legt de basis voor een houding van verdraagzaamheid tegenover mensen die hun geloof anders beleven en onder woorden brengen.

De vraag is hoe we aan dit oude beginsel ook in deze tijd vorm kunnen geven. Daarbij moeten we uitkijken voor een eenzijdig positieve benadering. Vrijheid en verdraagzaamheid zijn zeker niet alleen maar mooie idealen; ze kunnen snel verworden tot vrijblijvendheid en onverschilligheid. Daarom is een voortdurende bezinning nodig op wat beide begrippen inhouden en vooral op de praktische uitwerking ervan.

Vrijheid

Wat moeten we verstaan onder het begrip vrijheid zoals het in de beginselverklaring voorkomt? De kern ervan is dat mensen zelf kunnen bepalen hoe ze hun leven in willen richten en daarbij niet door anderen worden gehinderd. Toegespitst op de context van een geloofsgemeenschap gaat het vooral om de vrijheid zelf te kunnen bepalen wat men wel en niet gelooft en hoe men daaraan in de kerk en in het dagelijks leven gestalte wil geven.

Die vrijheid moet natuurlijk niet overdreven worden. Geen mens is volledig vrij, los van alle anderen en los van beperkingen. Een mens leeft in relaties, binnen een bepaalde cultuur en gemeenschap, is kind van de eigen tijd. Vrijheid sluit ook binding niet uit: men kan er in vrijheid voor kiezen om zich te binden aan God, aan andere mensen of aan wat men als de opdracht in het eigen leven ziet.

Welke argumenten zijn er om vrijheid een zo prominente plaats in de beginselverklaring te geven? Allereerst: alle mensen zijn gelijkwaardig, ook in kwesties van geloof. De ene mens heeft niet het recht om aan een ander voor te schrijven wat hij of zij moet geloven. Dat sluit niet uit dat mensen inspiratie vinden bij anderen, bij bepaalde teksten of een kerkelijke traditie - integendeel. Maar uiteindelijk mag (en moet!) ieder zelf de keuzen maken.

Een tweede reden heeft te maken met een positieve waardering van variatie in geloofsbeleving.

Iedereen heeft, gegeven de eigen persoonlijke achtergronden, andere wegen om tot bepaalde

overtuigingen te komen, deze onder woorden te brengen en daaraan in de praktijk gestalte te geven. De weg die bij mij past, hoeft niet geschikt te zijn voor anderen. Iedere verwoording van geloof, iedere liturgische vormgeving, is onvermijdelijk tijd- en context-gebonden. Een belijdenis, een lied, maar ook een bijbeltekst kan daarom nooit meer zijn dan een voorlopige en gebrekkige formulering. Twijfel, onzekerheid en verschillen in opvatting horen bij geloven, niet als een helaas onvermijdelijk verschijnsel, maar als een stimulans tot het voortdurend verder leren en groeien als persoon. Om ruimte te bieden aan die verscheidenheid en persoonlijke groei is vrijheid in zaken van geloof van wezenlijk belang.

Positief en negatief

Het begrip vrijheid kunnen we op twee manieren invullen: negatief en positief. Het beginsel van vrijheid in negatieve zin houdt in dat er geen kerkelijke dwang is - niet in geloofskwesties, maar ook niet inzake de levenspraktijk. Er is geen remonstrants kerkelijk leergezag dat voorschrijft wat je moet geloven en hoe je behoort te handelen. Wel is het mogelijk mensen te wren die zich niet gedragen in overeenstemming met de beginselen van de Broederschap, maar deze beginselen laten ruimte voor heel verschillende opvattingen en daden.

Vrijheid in positieve zin gaat een stap verder. Het is een vrijheid die verantwoordelijkheid schept. Het is niet de vrijheid van 'je doet maar', maar de vrijheid om, naar eigen eer en geweten, het leven vorm te geven op een zinvolle manier. Als het niet anderen zijn, de kerk of de pastor (of de overheid), die voorschrijven wat mensen moeten geloven en doen, komt de verantwoordelijkheid hiervoor te liggen bij iedere individuele gelovige. Die nadruk op individuele verantwoordelijkheid komt in de kerkelijke praktijk op verschillende manieren tot uiting: bijvoorbeeld in het zelf schrijven van een geloofsbelijdenis en in de uitgebreide voorbereiding die aan de kerkelijke viering van een levensverbintenis of doop voorafgaat, waarbij partners of ouders vaak zelf mee de verantwoording opstellen.

Vrijheid is dus niet alleen een negatief, leeg beginsel. Het is dat óók en creëert daarmee ruimte - helaas in veel kerken een schaars goed. Maar het is ook een positief beginsel dat oproept tot het nemen van verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid staat niet tegenover of naast vrijheid maar is daar onlosmakelijk mee verbonden.

Uitersten

Een geloofsgemeenschap die vrijheid centraal stelt, moet een middenweg zoeken tussen twee uitersten. Aan de ene kant kan de nadruk op negatieve vrijheid ontaarden in vrijblijvendheid en ongebondenheid. Binnen de vrijzinnige traditie is dit risico zeker aanwezig. Vrijheid wordt dan een onverschilligheid voor elkaar en voor de wereld, waarbij ieder zelf maar mag uitzoeken hoe hij zalig wordt. Maar een kerk is ook een gemeenschap en heeft een opdracht in de wereld. Daarop mogen we elkaar als betrokkenen bij die kerk aanspreken. Voor een levend geloof en een voortgaande vrijzinnige traditie is die geloofsgemeenschap nodig, die ons steeds weer wakker schudt en op onze

verantwoordelijkheid wijst.

Aan de andere kant kan ook de positieve benadering van vrijheid doorslaan. Wie de verantwoordelijkheid voor de noden van de wereld intens beleeft, zal vaak ongeduldig zijn met de traagheid en het schijnbaar gebrek aan betrokkenheid bij anderen, ook bij andere gemeenteleden. De poging om meer te doen, als individu en als kerk, kan daarbij doorslaan - als anderen, die een andere weg voor de juiste houden, zich niet meer herkend en erkend voelen in de manier waarop zij aan hun verantwoordelijkheid gestalte proberen te geven.

Het is niet eenvoudig om met dit spanningsveld om te gaan. Teveel nadruk op negatieve vrijheid kan leiden tot vrijblijvendheid en onverschilligheid. Teveel nadruk op de invulling van positieve vrijheid, ook in de gemeenschap van de kerk, houdt het risico in van minderheden die zich buitengesloten voelen. Ook daarom is het goed dat vrijheid niet het enige beginsel is, maar in een adem wordt genoemd met verdraagzaamheid.

Verdraagzaamheid

Vrijheid en verdraagzaamheid zijn nauw verbonden begrippen. Terwijl we bij vrijheid vooral denken aan de persoon die vrij is, ligt het accent bij verdraagzaamheid meer op de persoon die anderen vrij laat. In zekere zin gaat het dus om twee kanten van dezelfde medaille: de vrijheid van de een vereist de verdraagzaamheid van de ander. In zekere zin, want verdraagzaamheid (of tolerantie) is méér dan anderen vrij laten.

De argumenten voor tolerantie zijn deels dezelfde als die voor vrijheid. Een belangrijke reden in Nederland is doorgaans pragmatisch: men heeft weinig last van de afwijkende opvattingen of een verbod is gewoon weinig effectief. Er kunnen ook meer principiële redenen zijn, zoals respect voor de ander. Men kan bijvoorbeeld menen dat bepaalde overtuigingen alleen waardevol zijn wanneer men er in vrijheid voor gekozen heeft. Afdwingen van morele of godsdienstige overtuigingen zou daarom onwenselijk zijn.

Soms wordt tolerantie ook bepleit vanuit een relativistische of zelfs een sceptische houding. Maar een consequent relativisme kan nooit de grondslag zijn voor een hartstochtelijk pleidooi voor tolerantie, omdat ook dat immers op zijn beurt gerelativeerd kan worden.

Actief en passief

Ook bij verdraagzaamheid kunnen we twee vormen onderscheiden, een actieve en een passieve. Passieve verdraagzaamheid is niet meer dan het toestaan van afwijkende meningen en afwijkend gedrag. Passieve verdraagzaamheid vereist niet dat men contact onderhoudt met de afwijkende minderheid - integendeel, vaak zal men contact vermijden om ergernis te voorkomen. De joden worden in een eigen stadsdeel geplaatst; religieuze minderheden mogen wel samenkomen, maar alleen in schuilkerken; homo's worden toegelaten, mits ze zich 'normaal' gedragen. Passieve verdraagzaamheid is de houding van een dominante kerk of staatskerk die minderheidskerken

tolereert, of die van een in zichzelf besloten kerk in een verzuilde samenleving. Het eigen gelijk staat niet ter discussie, laat staan dat men bereid zou zijn het gedeeltelijk gelijk van de minderheid te erkennen.

Actieve verdraagzaamheid gaat een stap verder. Men is bereid om te luisteren naar de andersdenkende en daarmee in gesprek te gaan vanuit de gedachte dat men daarvan iets zou kunnen leren.¹ In plaats van zich af te sluiten en kracht te zoeken in het isolement stelt men zich open op in de hoop iets wijzer te worden van de ander - al is het soms in de vorm van een beter inzicht in de eigen opvattingen.

Het lijkt me dat het in de beginselverklaring niet alleen om passieve maar ook om actieve verdraagzaamheid gaat. Binnen de vrijzinnige traditie is er een principiële bereidheid om te erkennen dat ook andere geloofsovertuigingen, andere godsdiensten waardevolle inzichten en ervaringen kunnen hebben. Wij geloven niet de waarheid in pacht te hebben, en willen daarom graag in gesprekken met anderen onze opvattingen toetsen en verrijken om aldus tot beter inzicht te komen. Dat betekent - als het goed is - niet dat we onze eigen opvattingen niet serieus nemen, integendeel, maar wel dat we de voorlopigheid ervan erkennen.

Deze houding van actieve verdraagzaamheid heeft praktische consequenties voor het functioneren van de remonstrantse geloofsgemeenschap. Dat er geen dogmatische uitspraken door een leergezag kunnen worden gedaan, volgt al uit het vrijheidsbeginsel. Maar daar kunnen we het niet bij laten.

Actieve verdraagzaamheid vereist dat we het gesprek aangaan binnen de kerk en elkaar niet onverschillig links laten liggen. Het impliceert ook een actieve oecumenische betrokkenheid zowel binnen de christelijke traditie als daarbuiten. Wanneer je meent dat anderen waardevolle inzichten of praktijken kennen, dan zul je met die anderen in gesprek moeten gaan. Overigens ook vanuit de omgekeerde gedachte: onze opvattingen en traditie zijn waardevol en kunnen voor anderen verrijkend zijn. Tolerantie vereist zeker niet dat je jezelf en dat waar je voor staat wegcijfert.

Ook verdraagzaamheid betekent voor een kerk het vermijden van twee extremen. Passieve verdraagzaamheid kan leiden tot onverschilligheid, tot gebrek aan betrokkenheid bij anderen. Het kan ook leiden tot een onvoldoende serieus nemen van onszelf. Als we dat wat voor ons als christenen en als geloofsgemeenschap wezenlijk dient te zijn, onze diepst gewortelde overtuigingen, blijkbaar niet eens de moeite waard vinden om met anderen over van mening te verschillen en te praten, is het de vraag of we deze wel zo belangrijk vinden. 'Leven en laten leven' klinkt heel mooi, maar het kan ook de dood in de pot zijn.

Actieve verdraagzaamheid leidt idealiter tot een dynamische identiteit waarbij men zich voortdurend verder ontwikkelt. Maar als actieve verdraagzaamheid te ver doorslaat, leidt dat tot verlies van identiteit - wanneer onkritisch alles wordt geaccepteerd als gelijkwaardig en interessant. Juist voor een open gesprek met anderen moet men goed weten waar men zelf voor staat.

Verantwoordelijkheid als derde element?

De nadruk op vrijheid en verdraagzaamheid past in de huidige liberale samenleving. Op de

opiniepagina's van de dagbladen, maar ook in de filosofische vakliteratuur zijn hierbij de laatste jaren nogal wat vraagtekens geplaatst. Onze maatschappij zou teveel nadruk leggen op vrijheid en op rechten en te weinig op verantwoordelijkheid en plichten van burgers.

Dit thema moet zeker serieus genomen worden. Onze grotere vrijheid is een belangrijke verworvenheid, maar scheidt ook nieuwe verantwoordelijkheden. Vrijheid in de zin van alleen maar doen wat je zelf aangenaam vindt, is niet het juiste uitgangspunt om een samenleving draaiende te houden. Of er echter, zoals vaak gesuggereerd, een crisis in normen en waarden zou zijn, lijkt me de vraag; even goed kan worden verdedigd dat onze samenleving juist op wezenlijke terreinen een geweldige morele vooruitgang heeft beleefd. Dit is echter een kwestie die buiten het bestek van dit artikel valt.²

Deze algemene discussie raakt ook de beginselverklaring. Er is wel eens voorgesteld om het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid aan te vullen met een derde element, verantwoordelijkheid (of zelfs dit in de plaats van verdraagzaamheid op te nemen). Een argument dat hiervoor spreekt, is dat het duidelijk maakt dat het de remonstranten niet alleen gaat om individuele vrijheid, maar ook om verantwoordelijkheid - voor de eigen geloofsgemeenschap, voor de wereld en voor de directe omgeving. Die duidelijkheid zou tegenwicht kunnen bieden tegen het imago van vrijblijvendheid dat we helaas nog zo vaak hebben.

Op zich is dit een goede reden om zo'n toevoeging te overwegen. Daartegenover staat een ander argument: verantwoordelijkheid zit al besloten in vrijheid en verdraagzaamheid, maar ook in het God dienen. Of men dit bezwaar doorslaggevend vindt, is een kwestie van afweging. Wie meer hecht aan duidelijkheid zal vermoedelijk de verantwoordelijkheid expliciet willen benadrukken. Ik sta daar zelf redelijk neutraal tegenover. Ook bij een eerste peiling in de gemeenten bleek dat rond het al dan niet expliciet noemen van de verantwoordelijkheid de meningen ongeveer gelijk verdeeld waren.

Als men ervoor kiest, is de vraag echter waar precies (en hoe) die verantwoordelijkheid genoemd zou moeten worden. Ik zie daarvoor drie mogelijkheden, waarvan ik echter de meest voor de hand liggende principieel onjuist vind. Dat is het voorstel om verantwoordelijkheid als derde element op te nemen naast, en in een adem met vrijheid en verdraagzaamheid. Dit is mijns inziens in strijd met het karakter van de Beginselverklaring.

Vrijheid en verdraagzaamheid zijn een kenmerkend beginsel, maar ze vormen niet de grondslag van de Remonstrantse Broederschap. De verantwoordelijkheid voor kerk en samenleving blijkt uit andere elementen van de beginselverklaring: we vormen een geloofsgemeenschap, we zijn geworteld in het evangelie en we willen God vereren en dienen. Elk van deze drie elementen drukt onze gemeenschappelijke verantwoordelijkheid uit en scheidt (zware) verplichtingen. Dit zijn de primaire grondslagen van onze geloofsgemeenschap.

Het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid is niet zo'n grondslag, maar heeft een andere functie in de context van de beginselverklaring. Het geeft aan op welke wijze we met deze verplichtingen en verantwoordelijkheden omgaan, op welke wijze we als geloofsgemeenschap aan die grondslagen uitwerking geven. Berto Roegholt zegt dat je niet vrijzinnig bent om wát je gelooft, maar om de wijze waarop je het gelooft.³ Dat geldt niet alleen voor de individuele geloofsbeleving, maar ook voor hoe je daaraan samen als geloofsgemeenschap vorm geeft. Het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid geeft hieraan uitdrukking.

De verantwoordelijkheid blijkt al voldoende uit de rest van de beginselverklaring; vrijheid en verdraagzaamheid zijn daarop een specifiek vrijzinnige aanvulling - ze zijn als het ware van een ander niveau. Nogmaals verantwoordelijkheid daaraan (maar dan expliciet) toevoegen zou dus dubbelop zijn en de specifieke functie van het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid miskennen.

Een tweede mogelijkheid is dat de verantwoordelijkheid tot uitdrukking wordt gebracht door andere zinsneden in de beginselverklaring aan te passen. De verantwoordelijkheid is bijvoorbeeld ook nauw verbonden met "God eren en dienen". Men kan ook deze zinsnede wijzigen, en het dienen van God nader uitwerken door aan te geven dat we dat doen door onze verantwoordelijkheid voor de samenleving op te nemen. Hoe dat precies zou moeten, laat ik hier liever in het midden, ook al omdat ik denk dat er een betere mogelijkheid is.

Deze mogelijkheid wordt door Riet Scheltema-Ladage aangedragen. Haar suggestie is om een aparte zinsnede aan de verantwoordelijkheid te wijden. Zij stelt voor "in verbondenheid met cultuur en maatschappij en met de oecumene". De uitdrukking "verbondenheid" geeft mooi aan dat het zowel gaat om verantwoordelijkheid als om openheid. We staan open voor wat er in de wereld gebeurt, maar voelen ons daarvoor ook verantwoordelijk. Hoe langer ik over haar voorstel nadenk, hoe enthousiaster ik erover begin te worden, juist vanwege deze dubbele beweging die erin zit. We hebben niet de waarheid in pacht die we eenzijdig aan de wereld zullen opdringen - we luisteren ook en proberen het waardevolle wat elders te vinden is over te nemen. Maar we laten het niet bij luisteren en proberen het goede te behouden - hoe aarzelend ook willen we ook onze verantwoordelijkheid nemen voor wat er in die wereld gebeurt. Daarbij geven de drie aspecten van de wereld die worden genoemd - cultuur, samenleving en oecumene - drie aspecten aan die ook in de remonstrantse traditie duidelijk herkenbaar zijn en volgens mij ook wezenlijk zijn voor de remonstranten. Eigenlijk is dit toch wel een heel mooi voorstel! Riet Scheltema heeft me dus toch weer aan het twijfelen gebracht. Gelukkig is de beslissing niet aan mij alleen en is er nog een jaar om daar met zijn allen verder over door te praten.

1. Voor een filosofische verdediging van actieve verdraagzaamheid, zie mijn proefschrift, *Het democratisch perspectief*, Arnhem: Gouda Quint 1991, i.h.b. p. 230-231.

2. Zie uitgebreider W. van der Burg, 'Normen en waarden: hebben de kerken recht van spreken?', in: *OverLEVEN. Theologie van het leven: op zoek naar een nieuw oecumenisch model*, Vlugschrift 11, Remonstrantse Broederschap/MCKS, p. 27-32.

3. In: J.F. Goud e.a., *Remonstranten, wat beweegt ze?*, Kampen: Kok 1994, p. 45.